

ВІДГУК

на дисертаційну роботу
КОТА Сергія Івановича

«Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)»,
подану до захисту у вигляді опублікованої монографії
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
зі спеціальності 07.00.01 – історія України

Культурна спадщина – це доля і душа народу, втілена в духовних образах та предметах, пам'ятках, реліквіях та святинях, у яких закарбовані ментальність, національний характер, художнє світосприйняття, пам'ять окремих осіб та громад. Це той неоціненний скарб, який є переконливим свідченням національної ідентичності, культурної традиції та цивілізаційного виміру. Кожна нація береже і примножує свої культурні багатства, веде боротьбу за їх збереження. Саме тому дисертаційна робота у вигляді опублікованої монографії (далі – дисертаційна робота) С.І. Кота набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що проблема повернення і реституції культурних цінностей є особливо важливою для України, яка втратила з різних причин значний обсяг свого культурного надбання і зараз, крок за кроком, з неймовірними зусиллями повертає предмети культури. Хронологічно дисертаційна робота охоплює різні історичні періоди, в межах яких автор виявив масштаби втрат культурних цінностей, особливості державної політики з питань повернення та реституції культурної спадщини, що надало роботі цілісності та певною мірою універсальності.

Дисертаційна робота є прикладом єдності науки і практики, адже це є підсумок майже 30-літньої копійкової пошукової роботи автора і його практичних зусиль у царині захисту культурних цінностей. Дисертаційна робота має наукове значення, оскільки проблема повернення та реституції культурних цінностей у період XX – поч. XXI ст. в контексті соціокультурного простору України дотепер не отримала комплексного вивчення. Дослідження С.І. Кота є узагальнюючою працею у сфері захисту культурної спадщини, яка містить теоретичні судження та висновки щодо понятійного апарату, аналіз української та міжнародної нормативно-правової бази; розкриває тенденції міждержавного співробітництва та особливості їх втілення у двосторонній співпраці; узагальнює різноплановий фактологічний матеріал із повернення та реституції культурних цінностей, практичний досвід, набутий органами державної влади та громадськими організаціями протягом XX – початку XXI ст. У цьому контексті дисертаційна робота С.І. Кота не лише заповнює прогалину у царині наукових знань, що стосуються повернення та реституції культурних цінностей, а й є важливою з погляду обґрунтування пропозицій та рекомендацій, спрямованих на удосконалення державної політики із захисту культурної спадщини.

Дисертаційна робота С.І. Кота має практичне значення. Її положення, висновки, інформаційний та фактологічний матеріал можуть бути використані

не лише органами державної влади для розроблення конструктивних рішень та процедур з повернення та реституції культурних цінностей, а й у краєзнавчій роботі, у проведенні подальших наукових досліджень із захисту культурної спадщини, при підготовці узагальнюючих та спеціальних наукових праць, навчальних посібників, енциклопедичних та довідкових видань, лекційних курсів з історії та культури України, історії права, пам'яткознавства, музеєзнавства, міжнародного співробітництва в галузі культури та охорони культурних цінностей. Такий широкий контекст прикладних результатів свідчить про міждисциплінарність проведеного дослідження.

Дисертаційна робота С.І. Кота виконана в рамках планових науково-дослідних тем, які виконує Центр дослідження історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України (номери державної реєстрації 0113U002038; 0116U002026; 0119U001031).

Дисертаційна робота має чітку і логічну структуру, пов'язану із темою, метою та завданнями. Вона складається із 8 розділів, 27 підрозділів, вступу, висновків, переліку умовних скорочень та списку використаних джерел (902 позиції), іменного та предметного покажчиків. Обсяг дисертаційної роботи складає 1020 сторінок. Її мета та завдання пов'язані з об'єктом та предметом дослідження, відзначаються коректністю постановки, що дозволило отримати вагомі результати та всебічно і неупереджено висвітлити обрану наукову проблему.

До нових науково обґрунтованих результатів дисертаційного дослідження С.І. Кота належать положення та висновки, які стосуються постановки та комплексного розв'язання наукової задачі. Зокрема, автор висвітлив місце і роль повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у ХХ – першому двадцятиріччі ХХІ ст.; обґрунтував положення про необхідність системного дослідження проблеми повернення і реституції культурних цінностей в контексті із глобальними суспільними процесами та викликами, які стоять перед Україною (с. 103-121, 263, 920-935); визначив характер та обставини втрат культурних цінностей на території України в умовах територіального поділу українських земель між Австрійською, Австро-Угорською та Російською імперіями, у період Першої світової війни, Української революції (1917-1921 рр.), за радянських часів у 1920-1930-х роках (с. 176-178, 197-218, 259-260, 265-306, 371-372, 920-922); обґрунтував тезу про те, що перший міжнародний досвід з повернення культурних цінностей Україна отримала у ході реалізації Ризького мирного договору (с. 360-370); довів доцільність перегляду відомостей, усталених в офіційних джерелах, щодо масштабів збитків завданих Україні у роки Другої світової війни (с. 529-536, 543-547, 553, 558-559, 563, 928); з'ясував обставини й умови повернення та реституції культурних цінностей в Україну у другій половині ХХ ст. (с. 684 -718, 747, 930-932); розкрив засади державної політики України періоду незалежності з питань повернення втрачених цінностей та досвіду, втіленого у діяльності органів державної

влади та інститутів громадянського суспільства з практичного вирішення питань захисту культурної спадщини (с. 749–764, 765–799, 932–934).

С.І. Кот докладно вивчив наукову літературу, що стосується проблеми повернення і реституції культурних цінностей. До дисертаційного дослідження був залучений значний комплекс опублікованих матеріалів – наукових статей, монографій, дисертаційних досліджень, нормативно-правові документи в галузі повернення та реституції культурних цінностей, охорони пам'яток, музейні та архівні каталоги, матеріали періодики тощо. Цілком доцільним є групування наукових праць за напрямками теоретичних та конкретно-історичних досліджень, в рамках яких застосовувався проблемно-хронологічний аналіз до вивчення питань, що стосувалися визначеного поділу. Так, у першій групі історіографічних джерел були виділені питання термінології, культурологічні, пам'ятниковознавчі праці; праці присвячені аналізу міжнародно-правових засад захисту культурних цінностей. У другій групі аналізувалися наукові дослідження, які стосувалися захисту культурних цінностей, оцінки їх втрат як у працях свідків історичних подій, так і сучасних наукових розробках, у яких розглядалися різнопланові проблеми державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей (с. 14–36, 41–42, 914–915). Аналіз історіографічної бази свідчить, що тема обрана С.І. Котом, заповнює наукову прогалину, яка утворилася внаслідок фрагментарного вивчення даної проблематики: або у межах певних хронологічних рамок, або окремих сегментів проблеми. З огляду на те, що дисертаційне дослідження С.І. Кота узагальнює різноплановий фактологічний та теоретичний матеріал за тривалий проміжок часу, воно сприяє цілісному та комплексному висвітленню проблеми повернення та реституції культурних цінностей в Україні протягом ХХ – поч. ХХІ ст.

Науковою цінністю дисертаційної роботи є введення до наукового обігу різнопланових джерел, у тому числі зображувальних (фотографії мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору), що дозволило ідентифікувати втрачені пам'ятки та переглянути усталені підходи до проблеми повернення та реституції культурних цінностей (с. 299–304, 643–646, 815–818). Дисертаційна робота спирається на потужну джерельну базу, що стало підґрунтям для всебічного розкриття поставлених завдань у часовому і просторовому вимірах. Так, у дисертаційній роботі використані документи і матеріали ЦДАВОВУ, ЦДАГОУ, низки відомчих архівів, Державного архіву АРК та семи державних архівів областей України, архівних відділів 15 музеїв різного профілю в АРК та ряді областей України, ІР НБУ імені В. Вернадського НАН України та Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. До дослідження були залучені документи як закордонних архівів, так і різних установ у США, ФРН та РФ. Загалом С.І. Кот залучив до дослідження документи і матеріали з 5 українських та зарубіжних архівних фондів бібліотек, музеїв, архівів, установ та організацій, пов'язаних із провадженням державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей, виявив шляхи їх незаконного вивезення та масштаби їх втрат (с. 37–40, 42, 915).

Достовірними та обґрунтованими є висновки С.І. Кота щодо тлумачення таких термінів і понять, як «культурні цінності», «культурні надбання», «незаконно вивезені культурні цінності», «повернення культурних цінностей», реституція культурних цінностей» (с. 45–102, 165–169, 916–919). Важливість дослідження термінологічного апарату обумовлена тим, що дані проблеми залишаються дискусійними як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Зокрема, автор навів приклади різних випадків вживання понять «cultural values», «cultural property», «cultural heritage», «cultural treasures», «cultural objects» у науковій літературі та міжнародних нормативно-правових актах (с. 52-54) та зробив свій внесок у вирішення дискусійних питань щодо тлумачення зазначених термінів. Про існування дискусії в науковій літературі щодо співвідношення понять “patrimoine” та “héritage” у франкомовних виданнях свідчать погляди Регіни Бендікс – професорки європейської етнології Геттінгенського університету, яка вказує на семантичну близькість цих понять, з тією відмінністю, що поняття “héritage” підкреслює саме родинну, приватну спадщину¹. У цьому контексті слід зауважити, що зазначені терміни перекладаються з французької мови переважно у значенні «спадщина», з тією відмінністю, що термін “patrimoine” має більш широке значення, а термін “héritage” у юридичних документах перекладається як отримання спадку, успадкування. Отже, відповідно до особливостей тлумачення понять у кожній мові, набуває значення, як цілком справедливо підкреслив С.І. Кот, створення офіційних україномовних перекладів офіційних міжнародних угод, які ратифіковані Україною, але досі не перекладені (с. 86, 169), для уникнення різного тлумачення зазначених понять і термінів.

Методологічні засади дисертаційної роботи базуються на комплексі конкретно-наукових та спеціально-наукових методів, принципах історичного аналізу та об'єктивності, які застосовувалися при вивченні документальних джерел і фактологічного матеріалу та дозволили отримані достовірні результати. Зміст матеріалу викладений відповідно до проблемно-хронологічного принципу, який при розгляді певних проблем спирається на проблемний та хронологічний принципи. Застосувавши термінологічний метод, С.І. Кот детально проаналізував понятійний апарат, який використовується у сфері захисту, повернення та реституції культурних пам'яток (с. 12-13).

Достовірністю відзначаються положення та результати дисертаційної роботи, які стосуються механізмів та форм втрат культурних цінностей протягом різних історичних періодів. Зокрема, С.І. Кот визначив обставини втрат культурних цінностей з території України. Зокрема, автором були виявлені різні форми втрат, характерні для тих чи інших періодів історії України. Це могли бути подарунки чи вивезення власного майна з території України; археологічні знахідки; евакуація культурних предметів з

¹ Bendix R. Héritage et patrimoine: de leurs proximités sémantiques et de leurs implications. URL: <https://books.openedition.org/editionsmsmh/3559>

прифронтових регіонів за часів Першої та Другої світових воєн та інших збройних конфліктів; мародерство військових адміністрацій та населення; експропріація церковних і національних святинь; неповернення культурних цінностей після евакуації; примусове вилучення з фондів установ соціальної пам'яті; привласнення предметів культури після завершення виставок або проведення реставраційних робіт; скуповування перекупщиками та колекціонерами тощо (с. 176–177, 182, 186, 187, 191, 192, 196, 200, 202, 206, 208, 218, 234–235, 259–261, 266–265, 268–270, 275–279, 283, 287–289, 291, 293, 296–299, 303, 306, 920–922). Отже, висновок С.І. Кота щодо необхідності у законний спосіб поставити питання про повернення в Україну відповідно до міжнародних угод пограбованих або в незаконний спосіб вивезених з території республіки культурних цінностей підтверджується достовірними даними зафіксованими у документальних джерелах.

Обґрунтованими є результати дисертаційної роботи, що стосуються двостороннього співробітництва України з Російською Федерацією, Федеративною Республікою Німеччина, Республікою Польща, Королівством Нідерланди та Угорщиною з питань повернення та реституції культурних цінностей. С.І. Кот проаналізував договірні документи та офіційні протоколи засідань двосторонніх комісій, розкрив обставини актів передач культурних цінностей. Можна погодитися у думкою С.І. Кота, що переговornі процеси були ускладнені розбіжностями у тлумаченні базової термінології, недостатньо опрацьованими принципами і методами співпраці, відсутністю потужної науково-інформаційної підтримки української позиції щодо втрати культурних цінностей та їх перебування на територіях країн-партнерів. С.І. Кот аргументовано довів факт впливу на позицію України адміністративних методів управління переговорним процесом, що призводило до односторонніх передач культурних цінностей (с. 811-815, 817-818, 822, 826-827, 829-830, 833-839, 842-843, 847, 855-856, 910-913, 866-869, 875-878, 880-881, 883, 885, 895, 897-898, 905-907, 901, 910-913, 934).

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу С.І. Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)» слід зупинитися на дискусійних моментах та зауваженнях, які стосуються окремих положень та сюжетів дослідження.

У сьомому розділі «Діяльність державних органів і установ громадських організацій по поверненню культурних цінностей в Україну» С.І. Кот розглянув низку питань з реалізації державної політики із повернення і реституції культурних цінностей, які більшою мірою стосувалися 1990-х – першого десятиліття XXI ст. Механізми, процедура, урядові структури, які залучались до цих процесів у другому десятиріччі XX ст., особливо у 2017-2020 рр., відображені дещо схематично. Із поля зору випала значна подія, що відбувалася протягом 2013–2020 рр. – це повернення картини Ж.-П. Гудро «Коханці (Блудний син із повією)» до Музею Ханенків, яка була виставлена на аукціоні у Нью-Йорку під іншою назвою «Закоханий погляд» (вивезена з України 1943 р.). На с. 801 дисертаційної роботи йдеться про «неспроможність створити і запустити в інформаційний простір електронну Базу даних про

втрачені культурні цінності України». Водночас, слід було б зазначити, що такі спроби робилися. Так, Міністерство культури України згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2017 р. №275-р вперше на державному рівні розробило прототип електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей (портал «Культурна спадщина України»), як інтегрований Ресурс, який би включав не лише унікальні предмети культури, а й через спеціальні модулі об'єднував усі існуючі реєстри (URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245527845). Тестова частина цього Порталу була запущена у грудні 2019 р. На жаль, проект не був реалізований повною мірою (URL: <https://tsdea.archives.gov.ua/ua/%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0-%D1%83-%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%96-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80/>). * Також слід додати, що Укрдержархів запустив на своєму порталі базу даних, яка містить унікальні документи з архівних фондів державних архівних установ України (URL: <https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=>). Отже, проблема полягає не лише у створенні Державного реєстру національного культурного надбання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 № 466, який так і не був створений. Сьогодні на порядку денному стоїть питання про створення саме інтегрованого електронного інформаційного Порталу культурної спадщини України, який би давав можливість на рівні держави не лише об'єднати існуючі реєстри, а й інформував би про втрачені, викрадені, незаконно переміщені культурні цінності, мав оцифровані копії культурних предметів та був гармонізований з міжнародними інформаційними ресурсами, надавав доступ до нього експертам, фахівцям, органам державної влади, громадськості.

У дисертаційній роботі значну увагу приділено аналізу проблем повернення та реституції культурних цінностей в контексті глобальних тенденцій і викликів для України та формуванні державної політики з цих питань (підрозділ 2.2., р. 7); досить широко висвітлена державна політика України щодо двостороннього міждержавного співробітництва (р. 8). Водночас варто було б включити до аналізу національні і міжнародні законодавчі нормативно-правові акти з питань культурної спадщини, порівняти практику імплементації міжнародних норм у національне законодавство різних країн. Зокрема, ФРН тільки 2007 р. ввела у дію Конвенцію 1970 р. на основі якої розробила власний закон, замінений у 2016 р. новим інтегрованим законом «Про захист культурних цінностей» (URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/kgsg/>); Європейські країни ратифікували Конвенцію «Про захист підводної культурної спадщини» (Convention sur la protection du patrimoine culturel subaquatique Conclue à Paris le 2 novembre 2001; URL: http://portal.unesco.org/fr/ev.php-URL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html). Отже,

варто було розширити аналіз міжнародної нормативно-правової бази та зупинитися на новаціях, поправках і доповненнях, які вносяться у європейське законодавство та стосуються третіх країн, зокрема, у частині повернення втрачених культурних цінностей під час Голокосту у роки Другої світової війни, імпорту культурних цінностей, пов'язаних з фінансуванням тероризму та організованої злочинності. Документ акцентує увагу на заборону ввезення культурних цінностей з третіх країн, на території яких відбуваються військові конфлікти тощо (*Demandes transfrontalières de restitution des œuvres d'art et des biens culturels volés au cours de pillages perpétrés en période de conflit armé et de guerre. Résolution du Parlement européen du 17 janvier 2019 sur les demandes transfrontalières de restitution des œuvres d'art et des biens culturels volés au cours de pillages perpétrés en période de conflit armé et de guerre (2017/2023(INI)) (2020/C 411/16)* (URL : https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0037_FR.pdf); *Règlement (UE) 2019/880 du Parlement Européen et du Conseil du 17 avril 2019 concernant l'introduction et l'importation de biens culturels* URL: (ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2019/880/oj>). Зокрема, у Регламенті ЄС від 17 квітня 2019 р. наголошувалося на тому що розграбування археологічних пам'яток, у тому числі і ексгумованих предметів існувало завжди, але сьогодні відбувається у промислових масштабах, набуваючи серйозних злочинних форм (п.3). Про факт процвітання грабіжницьких розкопок в Україні зазначає і С.І. Кот (с. 765-769). Отже, існує нагальна проблема не лише ввести у правове поле України юридичний термін «реституція культурних цінностей» та визначити статус «трофейних матеріалів» (с. 102-103, 935) а й актуалізувати українське законодавство доповненнями, що посилюють контроль за переміщенням, крадіжками культурних цінностей, які були у незаконний спосіб вилучені з-під землі, з-під води або ексгумовані. Це стосується і ст.1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», яка прив'язує предмети археологічних розкопок лише до культурних цінностей музейного значення. Можливо, потребує деталізація процесів незаконного вилучення культурних предметів у спеціальному терміні «археологічні культурні цінності».

Хоча у дисертації піднімається питання щодо долі приватних зібрань окремих осіб та родин на територіях інших країн, варто було б приділити більше уваги питанням їх повернення. Адже такі зібрання містять цінний інформаційний матеріал з історії церкви та культури, державного будівництва тощо. Що стосується зібрання Івана Огієнка, доля якого розглядалася в рамках українсько-польського співробітництва (с. 860), то слід зазначити, що свою колекцію учений намагався повернути, перебуваючи вже у Канаді. Не маючи змоги вивезти своє зібрання з Польщі, І. Огієнко передав його окремі частини на тимчасове приватне зберігання. Вже після завершення Другої світової війни, як свідчить листування ученого, він розшукував свою колекцію, але повністю повернути її не зміг. Отже, вивчення кожного конкретного випадку вимагає наполегливих досліджень, результати яких можуть бути використані у переговорних процесах.

З метою поглиблення наукового дискурсу з термінологічних досліджень щодо співвідношення понять «cultural values», «cultural property», «cultural heritage», «cultural treasures», «cultural objects» та їх відповідників в українській мові можна порадити С.І. Коту у своїх подальших дослідженнях з даної проблематики звернути увагу на праці Астрід Свенсон (Astrid Swenson), яка вивчала ці питання в англійській, французькій та німецькій мовах тощо. Її праці, у тому числі видані останнім часом, зокрема, політика захисту культурної спадщини у Франції, Німеччині та Великій Британії протягом 1789–1914 pp., є доступними на Google Scholar (URL: <https://scholar.google.com/citations?user=-ciYtDgAAAAJ&hl=de>).

Дисертаційній роботі бракує візуальних матеріалів, які б узагальнювали зібраний фактологічний матеріал у графіках, таблицях, ілюстраціях; подекуди зустрічаються дрібні друкарські помилки (с. 10, 137, 760, 761, 784, 797, 847, 855, 856, 925,); відсутні посилання на електронні ресурси деяких документів, які існують не лише у паперовій (с. 782), а й в електронній формі (Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Книга І. Київ: Державний комітет архівів України, 2007. 1031 с. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/reestr%20vtrachenux-1.pdf>); не вказана інформація про втрату чинності деяких Законів України, про які йдеться у дисертаційній роботі (зокрема, Закони України: «Основи законодавства України про культуру», с. 57 (втратив чинність 12.01.2011; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text>); «Про власність», с. 759 (втратив чинність 20.06.2007; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text>); деякі посилання не є коректними, зокрема, посилання 303 на с.133; посилання 306 на с.134; деякі сюжети дисертаційної роботи перевантажені фактографічним матеріалом (с. 131-139, 160-165).

Разом з тим висловлені побажання суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи. Наукові положення, висновки та результати, сформульовані в дисертаційній роботі, є достовірними, вони впливають із змісту роботи. Дисертаційна робота відзначається науковою добросовісністю, докладністю, є самостійним, завершеним, узагальнюючим, комплексним дослідженням. Вона виконана на достатньому науково-теоретичному рівні, має чітку і логічну структуру, характеризується репрезентативною джерельною базою.

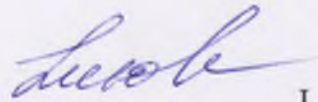
С.І. Кот сформулював і розв'язав наукову задачу та отримав нові наукові результати, що доводять значні втрати культурних цінностей, які понесла Україна на різних етапах історичного розвитку, узагальнюють досвід з повернення і реституції культурних цінностей та визначають шляхи провадження державної політики у цій сфері на сучасному етапі. Результати і висновки, отримані С.І. Котом у ході дослідження, аргументовані, відзначаються новизною, мають практичне значення. Вони пройшли широку апробацію та спираються на ґрунтовне джерельне підґрунтя, повно викладені у монографії (82,88 др. арк.), 44 публікаціях, опублікованих в українських

фахових виданнях та зарубіжних виданнях. Зміст автореферату відображає основні положення, результати та висновки дисертаційної роботи.

Отже, дисертаційна робота Сергія Івановича Кота, подана до захисту у вигляді опублікованої монографії на тему «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)», є самостійною, завершеною науковою працею, відповідає пунктам 9, 10, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та
документознавства
Національного авіаційного
університету

І. Тюрменко

16 квітня 2021 р.

Тюрменко І.
в і д ч у ю
офіційний секретар
Національного авіаційного університету
М. Мелешко